

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Святослав Воїнов

●

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

3. «ТРУБИ ТРУБЛЯТЬ В НОВГОРОДІ...»

Не лише князівські чвари гальмували розвиток Новгород-Сіверщини. Небезпека йшла й від Дикого Поля, яке було поруч, від давніх ворогів — половців. Вони постійно робили набіги на Сіверську землю, грабували села і міста, забирали в полон мирне населення. Ще у 1080 році їх увагу привернув зростаючий Новгород-Сіверський, і вони спустошують його.¹ Загроза від половців особливо посилилась наприкінці XII століття, коли їх донське угруповання очолив енергійний і жорстокий хан Кончак.

Активну участь у боротьбі з кочівниками в цей час брав новгород-сіверський князь Ігор Святославич. Ще у 1173 році він, будучи путивльським князем, розгромив великі сили половців на чолі з ханами Кончаком та Кобяком, які грабували чернігово-сіверську землю. Драматичними стали події 1184—1185 рр. У лютому 1184 року хан Кончак вторгається на територію Переяславського князівства і намагається захопити місто Дмитров. Київський князь Святослав Всеволодович організовує відповідний похід проти половців і ставить на чолі об'єднаного війська Ігоря Святославича. Під час походу пихатий переяславський князь Володимир Глібович, не отримавши дозволу на місце в авангарді, виявляє свою непокірність старшому князю — свариться з Ігорем, відмовляється від походу і, пішовши геть, спустошує кілька міст Новгород-Сіверського князівства, практично зірвавши великий похід у степ. Розбивши невеликий загін половців на річці Хірін, Ігор змушений був повернути назад.

У липні того ж року Святослав Всеволодович знову організував похід, але вже на хана Кобяка, у понизов'я Дніпра. Чернігово-сіверські князі від того походу відмовились, запропонувавши київському князю йти на найбільш небезпечного в той час ворога — хана Кончака. Ось як пише про це літопис:

«...а своя братья не идоша, рекуще: «Далече ны есть ити в низь Днепра, не можем своее земле пусты оставити; но еже поидеши на Переяславль, то совокупимся с тобою на Суле. Святослав же, не любя на свою братью, поиде, поспешая путь свой».²

У лютому 1185 року Кончак знову вдерся на руську землю. Та це був уже не прикордонний набіг, а добре підготовлене нашестя. Його військо було оснашене великими вогнестрільними катапультами, був найнятий якийсь мусульманин, котрий володів секретами застосування запалювальних металевих пристроїв. Кончак поставив собі за мету — взяти штурмом і спалити руські міста. Потрібно було терміново організувати всіх князів для відсічі ворогу.

Отримавши від київського князя звістку про виступ у похід, Ігор, за словами відомого історика В. М. Татищева, «немедленно собрав войска, хотел идти чрез поле к Святославу и Рюрику, но вельможи разсуждали ему, что догнать уже невозможно, ибо Святослав пошел уже тому восемь дней. Но Игорь, не прияв совет тот, пошел с войском подле Сулы. Февраля ж 26-го была так великая вьюга, что не могли в день пути найти, и затем принужден остановиться и к бою не поспел. Увидав в пути, что Святослав, победа половцев, идет возвратно, сам сожалел, что другие без него честь получили».³

Причину зупинки в дорозі Ігоревої дружини літописець пояснює цілком виразно: «был серень велик».⁴ Історики по-різному перекладають це місце. Якщо у Татищева це «велика хуртовина», то академік Б. О. Рибаків, звинувачуючи князя Ігоря у навмисній неучасті в поході, перекладає це місце як «великий туман». Вірне тлумачення можна знайти у словниках давньоруської мови. «Серен» — це тонка, гостра крайка льоду, через яку провалюються коні, підрізуючи до крові свої ноги. У такому ж значенні це слово вживається і в інших слов'янських мовах. Під час «серену» ходу кінноті немає, тому ж цілком зрозуміло, що Ігор змушений був зупинитись.⁵

Почуття провини за неучасть в останніх об'єднаних походах заволоділо думками новгород-сіверського князя, і він зважується на надзвичайно сміливий похід, мета якого «пошукати града Тматороканя», а собі «честі та слави». Не змовившись з іншими князями, Ігор зазнає внаслідок цього страшної поразки.

Пізніше невідомий поет XII століття напише:

Труби трублять в Новгороді —
Стоять стяги в Путивлі.

Ігор же милого брата Всеволода.⁶

Як повідомляє легенда, Ігор, отримавши благословення у монастирському соборі Святого Спаса, 23 квітня 1185 року вирушив у похід. Дата ця зовсім не випадкова — це день святого Георгія, християнського патрона Ігоря. Мабуть, сподівався він, вийшовши в цей день, на добру вдачу. Цілях пролягав через Путивль, де його чекали 15-річний син Володимир та 18-річний племінник Святослав, князь Рильський. Від чернігівського князя Ярослава Всеволодовича Ігор отримав на підтримку полк ковуїв на чолі з Ольстином Олексичем.

Йшли неквапно, збираючи дружину. Біля берегів Донця 1 травня русичів застигло сонячне затемнення, яке на Русі вважали передвіщенням нещастя. Дружина почала ремствувати, дехто радив повернутись.

«Тайны божие неисповедимы и никто не может знать его определения — он творец мира, солнца и знамения сего, и кто ведает, для нас ли, или для других это знамение, потому как видится оно во всех странах и народах», — промовивши це, Ігор наказав продовжувати похід.⁷ Після річки Осколу два дні чекали хороброго Всеволода, Ігорового брата, який ішов від Курська іншим шляхом. А далі пішли до Сальниці.

Захопити зненацька половців, як на це сподівався Ігор, не вдалося: руська сторожа (розвідники), яку заслали ловити «язика», донесла, що половців хтось, мабуть, попередив, бо вони озброєні і готові до бою. Радили або йти скоріше, або повертатись. Та Ігор сказав: «Якщо так без бою повернутись, то сором нам буде більш, ніж смерть». Довелось прискорити рух, їхали всю ніч, а наступного дня, у п'ятницю, вийшли до половецьких веж. Не розслаблюючись, вишикувавшись у шість полків, посунули на ворога.

Випустивши по стрілі, половці побігли, не прийнявши бою, утягуючи русичів углиб степу. Молоді князі, а з ними й Ольстин Олексич, погнались за ними, Ігор же і Всеволод йшли поволі, зберігаючи бойовий порядок своїх полків. Заволодівши половецькими вежами, русичі

взяли велику здобич і чимало полонених. Лише вночі молоді князі припинили переслідування половців. Розуміючи можливі наслідки походу, Ігор запропонував негайно повертатись додому, але Святослав Ольгович просив відпочинку коням, його підтримав і Всеволод. Заночували тут же, а на світанку були оточені незліченними полчищами кочівників.

Бились весь день до самого вечора і всю ніч без відпочинку. Вони, знемагаючи від спеки, продирались до Донця. Був поранений у ліву руку князь Ігор. У неділю зранку не витримали чернігівські кової, побігли. Ігор поскакав за ними, намагаючись зупинити, зняв шолом, щоб його пізнали, та не зміг їх затримати. Повертаючись назад, на відстані польоту стріли від свого полку, він був узятий у полон.

Довго, до знесилення бився ще його брат Всеволод, але сили були нерівні і близько полудня все скінчилось. Більша частина сіверського війська загинула біля невідомої річки Каяли, решта потрапила в полон. Вперше в історії потрапили в полон всі князі — учасники походу. Лише 15 чоловік врятувались і дісталися до рідної землі.

Після розгрому Ігорових дружин для половців відкрились ворота на Русь, і вони цим скористались. Хан Гзак вдерся у межі беззахисного Новгород-Сіверського князівства і обложив Путивль, а Кончак, маючи намір іти на Київ, вирушив на Переяславль, обложив його і бився тут весь день. Лише завдяки Святославу Київському, який терміново підняв руських князів проти наступаючих половців, вдалося уникнути більш тяжких наслідків.

Та якщо б не було тієї поразки — не з'явилось би і «Слово о полку Ігоровім», геніальна поема середньовічної України, повна тяжких роздумів про її долю і високої синівської любові до неї. Вражений небувалою трагедією, невідомий автор невдовзі під свіжим враженням створив цю дивовижну пісню-поему, яка стала пізніше літературним шедевром східних слов'ян, видатною пам'яткою світової культури.

У невеличкому за обсягом творі, який в друкованому вигляді не перевищує і десяти сторінок, всього лише 2885 значущих слів. Але недарма говорять: малий золотник, та дорогий. Яскравими поетичними рядками автор розповідає не лише про трагічний похід новгород-сіверського князя, даючи правдиві характеристики сучасників. У «Слові» відбилася вся Київська Русь і зовсім не випадково його називають енциклопедією давньоруської культури, а за обсягом інформації відомий російський літературознавець Євгеній Осетров порівнює давньоруську поему з епопеєю Льва Толстого «Війна і мир». Кожне слово в поемі несе подвійне, потрійне (а іноді й більше) смислове навантаження.

Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Курськ, Путивль, Рильськ, Чернігів. Вже сама згадка про ці старовинні міста переносить нас до подій «Слова», його героїв. Саме сюди приїзять численні дослідники й перекладачі геніальної поеми, письменники і художники, численні шанувальники, щоб перейнятися атмосферою історичного краю, подихати його повітрям, одержати творчий заряд від заповідної землі.

Гостей Трубчевська зустрічає чудовий пам'ятник Бояну, якого неодноразово згадує автор поеми. Тут можна дізнатись, що в місті до Другої світової війни зберігався якийсь невідомий список «Слова», проте його сліди загубилися у роки фашистської окупації.

З любов'ю ставляться до «Слова» в Путивлі. Ще до революції 1917 року місцева жіноча гімназія носила ймення княгині Єфросинії Ярославни — героїні «Слова». Пам'ятник їй було встановлено у 1983 році на високому пагорбі давнього путивльського дитинця.

У Чернігові собори — сучасники «Слова». Один з них — Спаський — закладено ще 1031 року легендарним Мстиславом Тмутороканським, тим, що «зареза Редедю пред полками касожскими». Білокам'яні ка-

пітелі чернігівських соборів з їх неповторними візерунками співзвучні з язичницькою стихією «Слова».⁸

Найбезпосередніше причетний до літературної пам'ятки колишній столийний град Новгород-Сіверського князівства, 1000-річний Новгород-Сіверський. З цим містом пов'язані й долі багатьох героїв «Слова». Володимир, прашур Ігоря, за наказом якого почали «ставити городы по Десне, и по Встри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне», напевно, здійснив свою «інспекторську» поїздку цими місцями. Про перебування тут Ярослава Мудрого красномовно свідчить Ярославова криниця. Поза сумнівом, у місті на Десні був і тмутороканський князь Мстислав, котрий з 1024 року по 1036 рік володів Чернігово-Сіверщиною, і Володимир Мономах (це підтверджує його «Повчання»).

Першим новгород-сіверським князем став Олег Святославич («Гориславич»), дід Ігоря, родоначальник династії гордих Ольговичів, який після Любецького з'їзду 1097 року одержав свою отчу землю після багаторічної боротьби з підступними Мономаховичами.

Аналізуючи текст «Слова», вчені прийшли до висновку, що його автор неодноразово звертався до поетичних творів славнозвісного Бонна, плідно використовуючи їх. За їх думкою, Боян мав тісні зв'язки з чернігово-тмутороканськими князями, починаючи від Мстислава Володимировича. Був він придворним поетом Святослава Ярославича та його сина Олега («Гориславича»), тож, мабуть, жив і в Новгороді-Сіверському при князівському дворі.

Серед новгород-сіверських князів згадується батько Ігоря — Святослав Ольгович (1141—1157 рр.). Тривалий час він був союзником Юрія Довгорукого і саме його у 1147 році запросив до себе у гості володимиро-суздальський князь: «Приди ко мне брате в Москов». Фіксує цю подію, невідомий літописець від себе доповнив:

«Святослав же еха к нему с дитятем своим Олгом в мале дружине, пойма со собою Володимира Святославича. Олег же еха наперед к Гюргеви, и да ему пардоус, и приеха по нем отец его Святослав. И тако любезно целовастись в день пяток на Похвалоу святыи Богородици и тако быша весели. На оутрии же день повеле Гюрга оустроити обед силен и створи честь великоу им и да Святославоу дары многы, с любовию и сынови его, Олгови...».⁹ Цікаво, що це була перша згадка про Москву. Долі міст нагадують про долі людей і іноді несподівані — нікому невідоме селище Москва стало столицею величезної держави, а на ті часи столийний град Новгород-Сіверський — зараз невеличке містечко районного значення з населенням менш 15 тисяч чоловік.

Новгород-сіверським князем з 1157 по 1164 рік був і Святослав Всеволодович, який згодом став великим князем київським. Це в його вуста автор поеми вклав «злато слово с слезами смешано». Роки його князювання у Новгороді-Сіверському нічим примітним не відзначені. Відомі лише сумні факти його нападів на це місто — у 1152 році разом з чернігівськими князями та у 1176 році, коли він сам був чернігівським князем і вів міжусобну війну з Олегом Святославичем, старшим братом Ігоря. При цьому постраждав монастир.

І, звичайно, з Новгородом-Сіверським пов'язане життя головного героя твору — Ігоря Святославича. Тут він народився 3 квітня 1151 року, тут минули його дитячі роки, сюди він повернувся вже повноправним князем. Звідси він пішов у похід, що став безсмертним.

У цьому ж місті близько 1155 року народився «Буй-Тур» Всеволод — брат Ігоря, а у 1166 році ще один учасник походу — Святослав Ольгович, племінник Ігоря, князь Рильський. Перелік персонажів «Слова», які мають відношення до стародавнього міста на Десні, можна було б продовжувати.¹⁰

Кожен, хто приїздить у Новгород - Сіверський, знайомлячись з його

го давньою історією, з архітектурними пам'ятками, неодмінно задає питання — а хто ж автор «Слова о полку Ігоревім»? Прошло майже двісті років від першої публікації пам'ятки, з'явилося чимало неймовірних гіпотез про його автора, але жодна з них не відкрила таємниці Великого Невідомого. А між іншим, автор будь-якого літературного твору залишає в ньому частку своєї душі, особливості своєї мови і навіть власні враження. Досліджуючи особливості мови «Слова», мовознавці давно вже зробили висновок про те, що видатна літературна пам'ятка створена на Чернігово-Сіверщині.

Саме в брянських говірках (більша частина Брянщини входила до складу Новгород-Сіверського князівства) знайдено чимало словникових відповідностей до лексики «Слова». З них більшу частину складають паралелі до тих лексем (їх 86), які, крім «Слова», більш ніде не зустрічаються.¹¹ Так, в брянських говірках «карна» тлумачиться як «скорбота», «мука»; «розкропити» — «розплескати»; «жестоций» — «розпалений»; «свычай и обычай» — побажання щасливого злагідного життя: любов, злагода, дружба, лад; «ухи закладать» — закривати засувом.

Стійке вживання лексеми «оболонь» помічено вченими у діловій писемності Новгород-Сіверського Спаського монастиря XVI—XVIII ст., а також в джерелах, пов'язаних з Путивлем, Рильським та іншими населеними пунктами давньої Новгород-Сіверщини. Саме в згаданому регіоні лексема «струги» пов'язується з поняттям «поток», а не з річковими суднами (стругами, лодіями),¹² що дозволило уточнити прочитання фрази:

Не тако ли, рече, река Стугна,
Худу струю имея,
пожрыши чужи ручьи и стругы,
рострена к устью.

В сучасному українському перекладі ця фраза набирає такого змісту:

Не тако бо, сказано, ріка Стугна,
мало води маючи,
пожерши чужі ручаї і притоки,
широка до устя.

Цікаві спостереження наводить і письменник В. О. Чивиліхин в романі-есе «Пам'ять». Він помітив, що саме на Чернігівщині стійко використовується ще одна діалектна особливість, характерна для «Слова» — «чернігівці до цього дня удосталь пересипають свою живу мову вказівними займенниками у тому ключі, в якому вони вживаються автором «Слова». Зовсім не напружуючи пам'ять, неначе чую: «Вже я того кабана годувала, годувала тим ячменем», «А ті лелечі гнізда на тій Болдиній горі давно пусті...».¹³

Такі ж приклади можна знайти і в «Слові»: «С тоя же Каялы...», «Той бо Олег мечем крамолу коваше...», «Ти бо два храбрая Святьславлича, — Игорь и Всеволод...», «того старого Владимира...» тощо.

Важливе значення у вирішенні питання про походження «Слова» має топоніміка, яка зберігає у назвах чимало давніх слів. Так, лексема «упуди» збереглась у назві озер Опуд, Опуд Великий, Опуд Малий (село Мельня Конотопського району на Сумщині). У сучасних говірках Сіверщини розповсюджене слово «опудився» в значенні «обмочився». Саме неподалік від Новгорода-Сіверського збереглось старовинне село Комань і річка Команка. У цьому селі, як говорять легенди, розміщувались князівські конюшні. Як не згадати при цьому слова великого Невідомого:

Комоні ржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві

У топонімії Сіверщини зустрічаються також паралелі до лексеми «болоня». Це назва частини села Болоння (село Хижки Конотопського

району на Сумщині), болото Болоння (село Остроушки Шосткинського району Сумщини, за 4 км від Новгорода-Сіверського), заливні луки Оболоння (село Зметнев Сосницького району на Чернігівщині), пасовище Оболонь (село Камінь Кролевецького району на Сумщині), село Оболоння (Коропський район на Чернігівщині).

Прославляючи Всеволода Святославича, підкреслюючи його силу і хоробрість, автор «Слова» називає князя «Буй-Туром». Лексема «тур» досить часто зустрічається в назвах Новгород-Сіверщини: ліс Туре (біля села Хижки Конотопського району на Сумщині), село Туранівка (Ямгюльський район на Сумщині), село Тур'я (Щорський район на Чернігівщині), село Турець (Сосницький район на Чернігівщині), річки Тур'я і Туриянка. Навіть в самому Новгороді-Сіверському, як ми раніше відзначали, назва Цупринського яру пов'язана з дикими турами.

На Новгород-Сіверщині існує чимало топонімів, які повторюють географічні назви «Слова». Так, поблизу села Конятин Сосницького району протікає річка Неміга (права притока Россохи), є болото Неміга, а також урочище Неміга.

У «Слові» двічі зустрічається вигук «О, Руская земле! Уже за шеломянемь еси!». У Новозибківському районі на Брянщині існує селище Шеломи. У тому ж районі знаходиться село Карна. Подібну лексему можна знайти у «Слові»:

За ним кликнули Карна і Жля,
поскакали по Руській землі.

Коли читася поему, ні на хвилину не покидає упевненість, що писав її учасник подій:

Кричать теліги опівночі,
мов лебеді розпуджені.

Або:

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала.
Мла поля покрила.
Щебет солов'їв заснув,
говір галок пробудився.

У світлі останніх досліджень географії походу Ігоря відомо, що русичі, підійшовши до річки Сальниці та перейшовши через Ізюмський курган (зараз гора Кременець), вийшли в степ. Саме цей курган (за «Словом» «шеломень») був останнім орієнтиром і прикордонною віхою Руської землі. Тому зовсім природно в устах автора «Слова» звучить двічі повторений вигук: «О, Руская земле! Уже за шеломянемь еси!». У ньому і туга, і тривога, і глибока скорбота, і щира любов до Батьківщини. Так написати міг лише учасник походу.

Подробицями, відомими лише учаснику подій, наповнені і всі сцени тривалої битви. Звідки, наприклад, могла знати стороння людина, що русичі «покривалами, і опанчами, і кожухами почали мости мости по болотах і багнистих місцях, — і всякими узорочьями половецькими».

Дивовижні спостереження залишив автор і в сцені втечі Ігоря з полону:

Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур, Вовком помчав,
трусячи собою студену росу:
підірвали-бо своїх борзих коней.

В «Истории Российской» В. М. Татищева при описі втечі Ігоря мовиться: «И седши на кони, поехали сквозь жилища половецкие сам пята».¹⁴ Чи не говорить цей запис про те, що у втечі брали участь п'ятеро чоловіків? Якщо це так, то серед тих втікачів міг бути і автор «Слова».

У «Слов» двічі згадується, що під час битви на русичів дув про-

тилежний шведний вітер, створюючи перевагу для половецьких лучників, що характерно для тих місць, особливо навесні та влітку. Є в поемі й чимало інших нюансів, які вказують на те, що автор був учасником походу.

Неможливо не помітити особливі симпатії автора «Слова» до Ольговичів, починаючи з Олега «Гориславича». Та найбільші симпатії він віддає князю Ігорю, ставлячи його нарівні з Руською землею:

За землю Руськую,
за рани Ігореві,
сміливого Святославича!

Або ще:

Хоть і тяжко тій голові бути без пліч —
але і тілу без голови, —
Руській землі без Ігоря.

Автор натякає на неабиякий полководчий талант Ігоря («Иже истягну ум крепостию своею и поостри сердца своего мужеством; наплывившу ратнаго духа, наведе своя храбрья плыки на землю Половецкую за землю Руськую») і неодноразово наділяє його епітетами «хоробрий», «буевий». Князь порівнюється навіть з сонцем:

Сонце світиться на небесах —
Ігор князь в Руській землі.

Зі сторінок «Слова» Ігор Святославич постає як народний герой, і це можна пояснити лише тим, що автор твору належав до найближчого його оточення.

Цікаві спостереження на користь причетності автора «Слова» до князівських кругів Ольговичів можна знайти в дослідженнях академіка Д. С. Лихачова. Він помітив, що при створенні «Слова» його автор користувався новгородським варіантом «Повісті временних літ». Відомо, що на князювання у Новгород Великий двічі запрошувався Святослав Ольгович — не хто інший, як батько Ігоря, і хоча його князівська діяльність у цьому волелюбному місті була нетривалою (1136—1138 та 1139—1141 рр.), саме за його князювання тут було складено «Софійський временник», який являв собою поєднання київських літописів з новгородськими. Саме в Новгородському літописі пояснюються два місця в «Слові» про Всеслава Полоцького. Цей літописний звід міг бути привезений в Чернігівщину Святославом Ольговичем, після смерті якого перейшов у спадщину його старшому сину Олегу. Після ж смерті цього князя Новгородський літописний звід міг перейти або до рук його сина Святослава (князя Рильського), або потрапив до бібліотеки князя Ігоря. У будь-якому випадку автор «Слова» міг користуватись цим літописом у Ольговичів.¹⁵ Це ще раз свідчить про те, що він належав до найближчого оточення князя Ігоря.

Та чи буде колись встановлене ім'я Великого Невідомого? Серед численних гіпотез згадувалось вже чимало імен. Співак Митуса, книжник Тимофій, син тисяцького Тимофій Рагуйлович, боярин Петро Бориславич, внук співця Бояна, київський князь Святослав Всеволодович, сам князь Ігор і навіть... Ярославна. Перелік імен можна було б продовжити.

Одна з найбільш вірогідних гіпотез належить професору Сумського педінституту П. П. Охріменку. Він вважає, що автором «Слова» був наставник і літописець князя Ігоря, учасник походу, ім'я якого, на жаль, невідоме. Саме цим можна пояснити його обізнаність в князівському родоводі, можливість використання ним Новгородського літописного зводу, його відверту симпатію до Ольговичів і, насамперед, до Ігоря.

Ще одна дуже цікава гіпотеза з'явилась у 1950 році і належить пермському досліднику «Слова» М. К. Домніну. Він звернув увагу на те, що у вступній частині поеми чомусь не згадується один з учасників походу — рильський князь Святослав Ольгович, не згадується і місто

Рильськ. Не згадується цей князь і наприкінці поеми, коли автор прославляє князів — учасників походу:

Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володиміру Ігоревичу!

Як вважає Домнін, таке замовчування не випадкове і пояснюється дуже просто — сам Святослав Ольгович був автором цього твору і не міг зі скромності вихвалити себе. Пізніше, не знаючи про існування цієї гіпотези, до такого ж висновку дійшли кілька українських дослідників, а відомий пермський письменник Олексій Домнін на основі батьківської версії створив чудову історичну повість «Матушка-Русь» (1956 р.)¹⁶

Як бачимо, саме Новгород-Сіверський та його округа стали материнською землею «Слова», і саме завдяки цій видатній літературній пам'ятці невелике, чудове місто над Десною добре відоме у всьому світі.

Прошуміли віки. У 1800 році завдяки зусиллям відомого бібліофіла графа О. І. Мусіна-Пушкіна в Москві було надруковане перше видання «Слова о полку Ігоревім». З цієї пори не згасає інтерес до давньоруської поеми на Новгород-Сіверщині. Одним з найвидатніших дослідників «Слова» у ХІХ столітті був вихованець Новгород-Сіверської гімназії, перший ректор Київського університету М. О. Максимович. Його праці не втратили свого значення до нашого часу. Вчений здійснив у 1837 році прозаїчний переклад пам'ятки російською мовою, а у 1857 році створив один з перших переспівів цього твору українською мовою.

Грунтовна рецензія-дослідження на поетичний переспів «Слова» Миколи Гербеля належить ще одному вихованцю Новгород-Сіверської гімназії, видатному педагогу К. Д. Ушинському. Позитивно оцінюючи переспів свого земляка, він чимало уваги приділяє новгород-сіверському походженню «Слова», йому ж належить і своєрідний дитячий переклад поеми у вигляді історичного оповідання «Поход Ігоря, князя новгород-северского, на половцев», яке витримало чимало видань в хрестоматії «Детский мир».

Та найчастіше серед письменників ХІХ століття звертався до «Слова» ще один вихованець гімназії — Пантелеймон Куліш. Своїм ідейним пафосом співзвучний з «Словом» його історичний роман «Чорна рада». Епічна символіка давньої поеми, численні ремінісценції використані письменником в романі «Алексей Однорог». Образи і символіку «Слова» Куліш використав в своїх численних поетичних творах.

Відгуки «Слова» можна знайти в творах більш ніж тридцяти сучасних поетів Новгород-Сіверщини. Широко використовуються лексичні особливості давньої поеми, окремі вислови з неї у історичних романах відомої української письменниці Раїси Іванченко (закінчила Новгород-Сіверську середню школу № 1) «Гнів Перуна», «Золоті стремена», «Зрада, або Як стати володарем». Вона ж відстоює версію про Путивль на Десні, поблизу Новгорода-Сіверського, зі стін якого більш ніж 800 років тому пролунав відомий всім плач Ярославни.

Неодноразово звертається до невмирущих образів «Слова» новгород-сіверська поетеса Ніна Асадча. Видатній пам'ятці вона присвятила свої чудові вірші «Автор «Слова», «Пишу про вешего Бояна», «У пам'ятника Ярославе». Вона ж здійснила і поетичний переспів «Плачу Ярославни» російською мовою.¹⁷

Тож зовсім не випадково, що в Новгороді-Сіверському до його 1000-річного ювілею у 1989 році було відкрито меморіальний комплекс з трьох бронзових пам'ятників, присвячених видатному літературному епосу Київської Русі (скульптор А. В. Куш). На Замковій Горі встановлено скульптуру давньоруського співця Бояна, у центрі міста —

скульптуру князя Ігоря на бойовому коні. Біля східного муру Спасо-Преображенського монастиря над Десною постала скульптура Ярослава. На жаль, за своєю історичною достовірністю та художнім втіленням цей комплекс ніяк не можна назвати вдалим. На постаменті пам'ятника князю Ігорю до цього часу не встановлено барельєфи з окремих сцен «Слова», які передбачались проектом, хоча коштів витрачено більш, ніж треба.

При впорядкуванні території Замкової Гори до згаданого ювілею бульдозерами була знищена вся рослинність (кущі та дерева), і поверхня дитинця була перетворена у гігантську чашу, в якій періодично накопичувалась вода від дощів, що призвело з часом до руйнування частини дитинця — водою вона була змита в Десну. Хто ж відповідь за те, що унікальна археологічна пам'ятка понівечена? І коли ж ми позбавимось прищепленої комуністичним режимом звички робити все лише для звітів та ювілеїв — похапцем, абияк, не замислюючись над наслідками своєї праці?

Материнська земля «Слова о полку Ігоревім» давно заслуговувала на те, щоб пам'ять про цей літературний шедевр світового значення саме на ній була достойно увічнена. У пресі неодноразово підіймалося питання про необхідність створення музею «Слова», робилися спроби його створення окремими ентузіастами. У 1949 році в Пскові Я. О. Творогов створив свій домашній музей, а згодом кабінет «Слова» при Псковському історико-краєзнавчому музеї. У 1962 році завдяки зусиллям вчителя історії П. І. Ковешникова з'явився такий музей у середній школі селища Шолоховський Ростовської області. Були спроби створити музей у Москві, велась розмова про необхідність такого музею у Путівлі та Києві,¹⁸ створено музей у Ярославлі. Але не щастило Новгороду-Сіверському, колишній столиці Ольговичів, ставлення до яких з боку офіційної радянської історичної науки було вкрай негативним, а саме «Слово» було відірване від національного українського ґрунту і розглядалося як «героїчний пролог російської літератури». Ще у вересні 1985 року під час ювілейної наукової конференції у Києві, присвяченої 800-річчю «Слова о полку Ігоревім», академік Б. О. Рибаків (лідер історичної науки в СРСР) в присутності академіка П. Т. Тронька заявив автору цих рядків: «Що? Музей у Новгороді-Сіверському? — Ні в якому разі!».

З появою незалежної України багато розмов ведеться про її національне відродження. На жаль, найчастіше це лише балачки. Нерідко впадає в очі подальша руйнація культури. У цьому автор книги переконався на власному досвіді.

Тривалий час я займався пропагандою «Слова», встановлював зв'язки з широкими колами шанувальників пам'ятки, формував громадську думку про необхідність такого музею, наголошував при цьому на кількох наукових конференціях і в численних публікаціях.¹⁹ Віддавши майже двадцять років боротьбі за музей і пішовши з армії, здійснив-таки мрію всього життя — 3 вересня 1990 року музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському почав функціонувати. А далі була напружена кропітка праця. Довелося створювати музейний фонд, наукову бібліотеку, архів — все на основі власної колекції (вважається чи не найкращою в світі) та особистих зв'язків. Вдалося здійснити чимало корисних починань, а головне, об'єднати навколо музею численних шанувальників «Слова» і закласти підвалини для плідної наукової роботи. Вже до першої річниці музею були проведені перші наукові читання, в яких взяли участь дослідники та краєзнавці з різних міст колишнього Радянського Союзу. На жаль, занадто активна діяльність музею і його директора прийшлася декому не до вподоби. Під тиском чиновницького свавілля засновник музею змушений був піти з нього. Пішли і його однодумці. А чи пішло це на користь культурі, на користь Україні?

Джерела та література:

- 1 Новгород - Северский // Прибавление к Черниговским Епархиальным Известиям. — 1872. — № 11. — С. 237.
- 2 ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 631.
- 3 Татищев В. Н. История Российская. М. Л., 1964. — Т. 3. — С. 134.
- 4 ПСРЛ. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 632.
- 5 Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1956. — Т. 4. — С. 178; Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка. — М., 1987. — Т. 3. — С. 608.
- 6 Тут і далі текст і переклад сучасною українською мовою подається за виданням «Слово о полку Игоревім». К., 1986.
- 7 Татищев В. Н. Вказана праця. — С. 134.
- 8 Воинов Святослав. Где быть музею «Слова»? // Алтай (Барнаул). 1989. — № 2. — С. 159 — 160.
- 9 Из истории Новгорода - Северского: Документы и материалы. — Чернигов, 1989. — С. 16. — Документ № 5.
- 10 Воинов С. С. Герои «Слова о полку Игореве» и Новгород-Северский // Первые научные чтения. Новгород - Северский, 1991. — С. 19 — 20.
- 11 Козырев В. А. Словарный состав «Слова о полку Игореве» и лексика современных русских народных говоров // ТОДРЛ. Л., 1976. — Т. XXXI. — С. 98.
- 12 Котков С. И. «Слово о полку Игореве»: Заметки к тексту. — М., 1958. — С. 16, 56.
- 13 Чивилихин В. А. Память: Роман - эссе // Наш современник. 1984. — № 3 — С. 105 — 106.
- 14 Татищев В. Н. Вказана праця. — С. 139.
- 15 Воинов Святослав. Сладок хмель веков // Алтай. — 1985. — № 1. — С. 103.
- 16 Воинов С. С. «Слово о полку Игореве» Михаила и Алексея Домниных. // Уральский библиофил. Челябинск, 1989. — С. 144 — 154.
- 17 Воинов С. С. «Слово о полку Игоревім» у творчості літераторів Новгород - Сіверщини // Відгук «Слова о полку Игоревім» в українській і зарубіжній літературі. — Суми, 1996. — С. 60 — 63.
- 18 Загребельний П. та інші. Створити музей «Слова» // Робоча газета (Київ). — 1985. — 28 червня.
- 19 Пермская Словиана: Собрание Святослава Воинова о «Слове о полку Игореве»: Аннотированный указатель публикаций / Сост. А. В. Есарев. — Пермь, 1986. — С. 59.

